

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ
УКРАЇНИ**

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:

завідувач кафедри СіГД

полковник служби ЦЗ.

Рябініна О.В.

“ 30 ” 05 2019 р.

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Тема 1.5. Становлення козацтва. Національно-визвольна війна.

Українська козацька держава

1. Причини, характер, періодизація Національно-визвольної війни під керівництвом Б.Хмельницького.
2. Утворення Української гетьманської держави.
3. Стосунки Війська Запорізького з іноземними державами.
4. Боротьба за владу та період Руїни.
5. Наступ царського уряду на автономію України.

1. Причини, характер, періодизація Національно-визвольної війни під керівництвом Б.Хмельницького

Козацтво, яке стало провідником національно-визвольної боротьби й інтенсивно формувало зародки національної державності, спромоглося до 1648 р. виробити в узагальненій і розпливчастій формі лише ідею обмеженої автономії. В козацькому менталітеті все ще переважали соціальні й релігійні інтереси (бажання зрівнятись у правах зі шляхтою, захистити православну віру) над національно-політичними. Отже, ні Б. Хмельницький, ні його соратники, піднявши на початку 1648 р. повстання, яке переросло у національно-визвольну війну, не мали справжньої програми створення незалежної Української держави, що трагічно позначилося на результатах цієї боротьби.

Влітку 1648 р. більшість старшини й козацтва ще не усвідомлювала необхідності домагатися автономії, виявляла готовність змиритися з диктатом Речі Посполитої за умови скасування «Ординації» 1638 р.

Всередині козацтва точилася боротьба угруповань, створювалися впливові клани, що змагалися за вплив на гетьмана, Б. Хмельницький намагався порушити геополітичну систему, в якій домінували великі держави, підкоривши під владу козацької України Молдову й Волощину.

Він вперше в історії української суспільно-політичної думки чітко формулює національну державну ідею: створення незалежної соборної держави в етнографічних межах України. За словами М. Грушевського, з початку 1649 р. програма незалежності України від Польщі не покидала гетьмана.

Хмельницький почав усвідомлювати спадкоємне право Української держави на територіальну спадщину Київської Русі, що перебувала в складі Речі Посполитої. Тому під час походу українського війська в червні 1649 р. він мав уже чітко сформовану мету: добитися створення незалежної Руської держави від Перемишля до московського кордону. Однак це не означає, що його політична програма мала однобічне спрямування. Хмельницький також виступав за біполярну модель союзу з Кримом, не відмовлявся від пошуків протекції московського царя, намагався відновити політичний діалог з Польщею, планував створити антитурецький альянс разом з Росією та Швецією.

Під поняттям «Гетьманат» слід розуміти систему козацького управління, юридичне визнану Польщею у серпні 1649 р. Територія ж трьох воєводств, на котру поширювалася влада гетьмана, тобто Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства, називалася Гетьманщиною.

Єдиного кольору прапора для України в ті часи не існувало. Січова корогва (прапор) була, наприклад, червоного (малинового) кольору, з одного боку на ній зображено у білому кольорі Архангел Михайло, з іншого - білий

хрест, оточений небесними світилами. Прапори полків були різних кольорів, переважали малинові, червоні, блакитні, жовті.

На початку 1649 р. в універсалах Б. Хмельницького теза про особисту образу як причину виступу проти шляхти поступається тезі про боротьбу за права православної віри, захист усіх верств українського населення. На переговорах у Переяславі (лютий 1649 р.) з польською делегацією гетьман заявив: Львів, Галич, Холм і прилеглі до них землі повинні відійти під козацьку юрисдикцію, унію необхідно знищити, а реєстр козаків збільшити.

Щоб стимулювати процес передачі землі у власність селян, Б. Хмельницький планував здійснити поступовий перехід від панщини до натуральної та грошової ренти, але ці наміри не вдалося втілити в життя через опір старшини, яка поривалася заповнити соціальну нішу, яку раніше займала польське-литовська та окатоличена українсько-білоруська шляхта. Отже, наявність вільнонайманої робочої сили не відповідала рівню економічного світосприймання козацької верхівки. Вважаючи, що привілейоване становище козацтва - своєрідна плата за ліквідацію ним польсько-шляхетського панування, старшини виражали неприкрите невдоволення розпорядженнями гетьмана щодо так званих рангових маєтностей, які на її думку, були незначними. Б. Хмельницький жалувал верхівці козацтва лише вітряки, хутори, будинки, невеликі села.

Незважаючи на складні внутрішні та зовнішні політичні умови, Б. Хмельницькому вдалося сформувати 100- 150-тисячне військо. Загалом українське суспільство на території Гетьманщини мало перспективу перейти до буржуазного способу життя, але цього не сталося, оскільки правляча верхівка відстоювала норми і традиції середньовіччя у сфері державного устрою.

Водночас боротьба ставала дедалі непримиреннішою через релігійну нетерпимість. Польські війська вважалися захисниками католицизму, а дії українців стимулювали до підвищеної активності православних ієрархів різних країн. Усі вони, виконуючи побажання Б. Хмельницького, переконували керівництво Московії в необхідності об'єднання православного слов'янства, встановлення опіки над Балканами.

Зборівський мирний договір, укладений у серпні 1649 р. Б. Хмельницьким та польським королем Яном II Казимиром, виявився занадто крихким ще й тому, що більшість польських аристократів і шляхти вважала його умови не вигідними для Речі Посполитої, а селянські маси України - несправедливими щодо себе. Виграла від нього тільки частина козацтва, в основному старшинська. Адже генеральний писар одержував щорічну платню в 1000 злотих, генеральний обозний - 400, полковники - по 300, а рядові козаки - по 30 злотих (хлібина коштувала 1 грош). Крім того, старшина володіла ранговими маєтками, на яких працювали залежні селяни, які мріяли про козацький статус. Щедро ви нагороджений був гетьман. Але мир означав і втрату території шести полків, зростання масового невдоволення, пограбування союзниками-татарами 70 населених пунктів Подільського воєводства. Хоча національна козацька республіка не була

державою у повному розумінні слова, вона все ж мала найхарактерніші ознаки держави:

Політичну владу уособлювала козацька старшина - нова генерація українського панівного класу. Зосередження в руках фактично довічно обраного гетьманом Б. Хмельницького основних політичних, адміністративних, судових та військових функцій призвело до того, що найважливіші питання він вирішував самостійно, перетворившись на військового диктатора. Його влада була більшою за президентську і наближалася до царської. Не випадково сам Б. Хмельницький був носієм ідеї українського монархізму у формі самодержавного гетьманства, яке б передавалося за спадковістю, а не через процедуру виборів.

Вищим законодавчим органом влади була загальна рада, в якій брали участь усі козаки. У її компетенції були питання військового устрою, війни і миру, обрання старшини, розподілу земель, переговорів з представниками інших країн. Водночас вона була й судовою інстанцією. Збиралася рада раз на рік (1 січня), а також за потреби (неординарні ради). Зібрання козаків за їх власною ініціативою називалися чернецькою або чорною радою.

Виникнення і розвиток державних та військових структур відбувався поза класичною схемою: держава - військо. Якщо у сусідніх народів армія створювалася для вирішення завдань зовнішньої політики, то в Україні організоване у військову силу козацтво створило (за традиціями Запорозької Січі) в 1648 р. свої державні інститути з метою максимальної мобілізації сил народу. Військові структури були не тільки ініціатором побудови державної системи, а й базою для її створення. Козацька військова адміністрація контролювала всі сфери суспільного життя, крім релігійної. Водночас відбувався процес згортання республікансько-демократичних інститутів на користь монархічної форми правління. Усунення козацьких мас від управління державою, добір керівних кадрів за «свояцьким» принципом згодом призвели до того, що рядове козацтво спокійно спостерігало обмеження автономних прав України у складі Російської імперії.

Дедалі більше ускладнювалось зовнішньополітичне становище Гетьманщини. Польща намагалася втягнути її до антитурецької ліги, кримський хан схилив Б. Хмельницького до походу проти Москви. У серпні-вересні 1650 р. 70-тисячне козацько-татарське військо здійснило похід у Молдову, щоб примусити тамтешнього господаря Василя Лупула зайняти дружню позицію щодо України, а також видати дочку Розанду заміж за старшого сина гетьмана Тимофія.

Після поразки козацько-селянської армії під Берестечком влітку 1651 р. було підписано Білоцерківський мир (з 2 липня 1652 р. він не виконувався) як «милість короля до своїх підданих». Ним передбачалося зменшити кількість реєстрових козаків до 20 тисяч, під владою гетьмана залишалась тільки Київщина, він втрачав право на здійснення зовнішньої політики; до своїх маєтків поверталися шляхтичі та євреї. Договір сейм не ратифікував, що дало змогу Б. Хмельницькому його порушувати. Проте незгодних з договором козаків та старшин, які нападали на польських дипломатів,

гетьман карав досить жорстоко - до сотні їх було страчено. Проте антигетьманська опозиція не заспокоювалась. Вперто зривалося складання реєстру в Білоцерківському та Корсунському полках.

На Лівобережжі з'явилися самозвані претенденти на гетьманську булаву, на Запорозжі підняв бунт М. Сулима, який хотів оголосити гетьманом Тимофія Хмельницького. Стративши кількох організаторів заворушень, гетьман у січні 1652 р. закінчив складання козацького реєстру.

Незадоволення народних мас труднощами війни проявлялося і в масовому переселенні на Слобожанщину - під захист московської влади. Тисячам козаків надавались там економічні привілеї та пільги. Б. Хмельницький висловив бажання якнайшвидше бачити Україну під рукою московського царя. Щоб пригасити незадоволення, вже наприкінці березня 1652 р. гетьман відновив війну з Польщею. Щоб забезпечити синові Тимофію молдовський трон, Б. Хмельницький направив у Молдову Вінницький, Брацлавський, Уманський полки для боротьби з ворогами господаря Лупула. Похід закінчився восени 1653 р. поразкою козаків, загибеллю Тимофія, погіршенням відносин з Трансільванією і Валахією.

Загалом 1653 р. приніс Україні багато горя, соціальних потрясінь, дипломатичних і політичних невдач. Було розкрито чергову змову проти Б. Хмельницького, а її організаторів страчено. Людські втрати в чотирьох воєводствах України становили щонайменше 40- 50 відсотків населення. Гетьман вдавався до репресивних заходів щодо козаків, які намагалися уникнути військової служби. Лютували епідемії чуми й холери. Наприкінці року виникла серйозна криза в українсько-кримських відносинах. Підписання у грудні кримським ханом сепаратного миру з Польщею було зумовлено заборонаю гетьмана брати ясир на козацькій території, зближенням з Росією (6 грудня 1653 р. на старшинській раді було схвалено рішення щодо московської протекції). У червні старшинська рада втретє відхилила ідею союзу з Оттоманською Портою, але її рішення Б. Хмельницький приховав від султана. Блокуванню з Туреччиною найбільше опиралися І. Виговський та А. Жданович.

Головні складові геополітичної рівноваги в регіоні змінилися не на користь української самостійності. Сталося це через політику Криму, що в 1649 р. дозволив Польщі уникнути розгрому під Зборовом, трагічну Берестейську битву 1651 р. Саме «кримський» чинник, провал зовнішньополітичного курсу гетьмана у Придунайському регіоні стимулювали становлення нової системи міжнародних відносин, що склалася після 1654 р. Вона зумовила масштабні геополітичні зрушення в центральноевропейському регіоні.

Союз Гетьманату з Московською державою

Події 1648- 1653 рр. засвідчили, що українські козаки спроможні створити власну державу, зруйнувавши при цьому Польщу. Російський цар збагнув, що союзом з Військом Запорозьким можна відкрити собі шлях до Чорного моря, Балкан, Центральної Європи. З донесень дипломатів московська влада знала, що козацька старшина не переймалася умовами

політичної автономії. «Кошмар коаліцій» не випадково переслідував козацьку еліту з середини XVII до перших десятиліть XVIII ст. На жаль, в Україні воля до незалежності виявилася слабшою, ніж бажання старшини зберегти свої привілеї у протиборстві з козацтвом; міщани конфліктували з панами й старшиною, братства - з духовенством. І всі шукали силу, що допомогла б їм подолати супротивника. До того ж політичне Україна була поділена між Польщею та Росією, культурно - між Сходом і Заходом.

У 1650 р. патріарх константинопольський Партеній II і патріарх єрусалимський погрожували Б. Хмельницькому анафемою, якщо він відмовиться від протекторату православного московського царя. Політична ситуація в 1653 р. не залишала надій на мир з Польщею, а турецько-татарське покровительство вважалося неприйнятним. Тому гетьман навесні - влітку 1653 р. активізував дипломатичні контакти з царем.

У свою чергу московський цар, втративши надію на здобуття польського престолу, в березні 1651 р. анулював «вічний мир» з Річчю Посполитою від 1634 р. Побоюючись зближення гетьмана з Кримом і Туреччиною, цар, мабуть, повірив погрозам гетьмана піти під владу мусульманських володарів, якщо не одержить протекцію Москви. Фактично наміри Б. Хмельницького і царя збігалися не тільки щодо мети - ослабити Польщу, але й щодо звільнення балканських християн від влади Порти. Обидва вони підтримували зв'язки з болгарами та сербами, тому під час війни Туреччини з Венецією частина султанського флоту постійно перебувала біля Чорноморського узбережжя, боячись нападу козаків.

8 січня 1654 р. у Переяславі почалася рада, яка прийняла рішення, що суттєво змінило українську історію. У ній взяли участь представники козацької старшини, козаки Переяславського полку та мешканці Переяслава. Представників Запорозької Січі на цій раді не було. Після короткого виступу Б. Хмельницького і читання царської грамоти гетьман, посли та старшини пішли до Успенського собору, де сталося перше непорозуміння між сторонами. Б. Хмельницький висловився за обопільність присяги, прагнучи, щоб боярин Василь Бутурлін присягнув від імені царя, що той захищатиме Україну від Польщі й не порушить прав і вольностей усіх станів українського суспільства. Посол відмовився, посилаючись на те, що цар свого слова не міняє. Після довгих суперечок українська сторона погодилась, що слово царя замінює присягу з його боку; гетьман зі старшиною присягнули на тім, «щоб бути їм із землями й городами під царською великою рукою навіки невідступне». Гетьман і старшина домагалися від В. Бутурліна хоча б писаної декларації про те, що права й вольності України залишаться незмінними, але той відмовився і від цього. Взагалі ніякого письмового договору в Переяславі підписано не було. Визначення відносин в усіх сферах між Україною і Московщиною було відкладено на деякий час.

Протягом двох наступних днів старшина з послами обговорювали деталі майбутньої угоди. Головним у ній було те, що між Україною і Московщиною укладено військовий союз, протекція московського царя поширювалася на територію Лівобережної України та давалася царська

гарантія збереження всіх прав і вольностей усіх станів українського суспільства.

З Переяслава московські послы поїхали по Україні приводити до присяги населення, що здійснити було непросто. В Полтавському та Кропив'янському полках московських послів побили киями. Відмовилися присягати полковник І. Богун та І. Сірко, який, зібравши невдоволених, подався з ними на Січ, Уманський та Брацлавський полки. Проте якихось значних виступів проти складання присяги не було.

Наприкінці березня 1654 р. українські послы привезли цареві проект договору у формі петиції з 23 розділів. Основними його пунктами були:

- невтручання царських представників у справи місцевих судів та управління;

- збереження прав і вольностей Війська Запорозького, козаків, шляхти та міщан;

- 60-тисячний козацький реєстр;

- виборність гетьмана і старшини;

- встановлення платні реєстровим козакам;

- право гетьмана приймати чужоземних послів;

- участь московського війська у війні з Польщею.

Два тижні тривало обговорення статей договору. Цей документ, що складався з 11 частин, увійшов в історію під назвою Березневих статей. На жаль, оригінал його не зберігся.

27 березня 1654 р. українські послы одержали відповідь щодо статей договору, царську грамоту з привілеями Війську Запорозькому, грамоту про права й привілеї української шляхти, грамоту гетьманові на володіння Гадяцьким староством. Майже всі пропозиції української сторони були враховані царем, лише в пункті про міжнародні зносини гетьману заборонялося самотійно вести переговори з Польщею і Туреччиною.

Московський договір 1654 р. був так неясно сформульований, що обидві сторони вкладали в нього різний зміст й кожна підходила до нього з урахуванням лише власних інтересів. До цього часу серед істориків немає однастайності щодо його тлумачення. Україна вбачала в договорі лише військовий союз, про що свідчить активна дипломатична діяльність гетьмана у наступні роки, а Москва з перших днів намагалася змінити політику протекторату на підкорення української території.

Російський історик державного права В. Сергієвич вважав, що цей договір є персональною унією, тобто, він об'єднував дві держави під владою одного спільного монарха (подібно до Кревської унії 1385 р. між Литвою і Польщею). М. Грушевський був переконаний, що договір встановлював васальну залежність України від Москви. Російські історики І. Розенфельд та В. М'якотін вбачали в договорі інкорпорацію (входження) України до складу Московської держави. В. Липинський твердив, що в 1654 р. утворився звичайний військовий союз України й Москви проти Польщі, подібний до тих, які Б. Хмельницький уклав раніше з Кримом і Туреччиною, а згодом зі Швецією.

Об'єктивно договір засвідчив повну незалежність України від Польщі, для війни з якою Україна знайшла сильного союзника. На її території було збережено власну військову, адміністративну та судову владу. Православна церква, як і всі віруючі, вже не зазнавала релігійного переслідування. На той час Москва ще не мала принципових планів щодо відносин з козацькою Україною. Уряд гетьмана також не зовсім усвідомлював можливий розвиток відносин з Московською державою. До того ж йому бракувало необхідного дипломатичного досвіду, гнучкості й послідовності у міждержавних справах. Проте загалом Переяславсько-Московський договір 1654 р. не перекреслював досягнень української нації у державотворенні. Він офіційно узаконив державний суверенітет Гетьманату, засвідчив правову форму його відокремлення від Речі Посполитої, примусив царський уряд взяти на себе зобов'язання, що гарантували незалежність Української козацької республіки й укладення передусім воєнного союзу з Московською державою.

Москва спочатку погоджувалася з «протекційним» характером відносин і вважала Україну державою. Підтримуючи з Б. Хмельницьким дипломатичні контакти ще до укладення угоди, царський уряд здійснював їх через спеціальних послів, якими відав Посольський приказ, що керував зносинами Москви з іноземними державами. Україну відокремлювали від Москви державний кордон і митниця.

1. Стосунки з іноземними державами та боротьба за владу в Україні

Російський історик державного права В. Сергієвич вважав, що Переяславський договір є персональною унією, тобто, він об'єднував дві держави під владою одного спільного монарха (подібно до Кревської унії 1385 р. між Литвою і Польщею). М. Грушевський був переконаний, що договір встановлював васальну залежність України від Москви. Російські історики І. Розенфельд та В. М'якотін вбачали в договорі інкорпорацію (входження) України до складу Московської держави. В. Липинський твердив, що в 1654 р. утворився звичайний військовий союз України й Москви проти Польщі.

Об'єктивно договір засвідчив повну незалежність України від Польщі, для війни з якою Україна знайшла сильного союзника. На її території було збережено власну військову, адміністративну та судову владу. Православна церква, як і всі віруючі, вже не зазнавала релігійного переслідування. Він офіційно узаконив державний суверенітет Гетьманату, засвідчив правову форму його відокремлення від Речі Посполитої, примусив царський уряд взяти на себе зобов'язання, що гарантували незалежність Української козацької республіки й укладення передусім воєнного союзу з Московською державою.

3 травня 1657 р. різко загострилася боротьба між українськими старшинськими угрупованнями: радикальним, національно-патріотичним, поміркованим.

Криза козацької автономії

Після смерті Б. Хмельницького посаду гетьмана впродовж місяця формально обіймав його 16-річний син Юрій. Проте старшина майже відверто ігнорувала його повноваження. І. Виговський спершу став виконуючим обов'язки гетьмана, а наприкінці жовтня 1657 р. у Корсуні його обирають гетьманом. Виговський мав намір будувати типову для середньовіччя аристократичну республіку, що посилювало охлократичні тенденції в масах, послаблювало центральну владу, стимулювало безчинства старшини. В економічній політиці замість польської шляхти панувала українська.

Серйозних змін зазнала й державотворча ідея, бо під час переговорів з польською стороною І. Виговський відмовився від принципів суверенності і соборності Української держави. Про це свідчить Гадяцький договір 1658 р.

Отже, договір, по-перше, узаконював поділ українських земель на дві частини й унеможлилював їх возз'єднання у межах національної держави. По-друге, докорінно змінював політичний устрій козацької України. Уряд Руського князівства втрачав самостійність у внутрішній політиці й позбавлявся права на зовнішні зносини. Відновлення польської форми адміністративно-територіального поділу вело до ліквідації поділу полково-сотенного. По-третє, він передбачав ліквідацію витвореної під час визвольної боротьби моделі соціально-економічних відносин. Козацтво усувалося від управління, чільне місце знову посідала шляхта. Відновлювалися велике й середнє землеволодіння, фільварково-панщинна система господарювання, кріпацтво.

Погіршилися українсько-російські відносини. 1659 р. обрали гетьманом Юрія Хмельницького, але відсутність у нього твердої політичної волі, неврівноваженість характеру зробили його знаряддям у руках старшинських угруповань. У жовтні 1659р. був укладений Переяславський договір з Москвою. За його умовами гетьман не мав права без дозволу російського царя виступати з полками в похід, призначати полковників та інших посадових осіб, українська церква зобов'язувалась перейти під владу московського патріархату, гетьман втрачав право на дипломатичну діяльність, російські гарнізони і воєводи розміщувалися в шести містах Гетьманщини.

У жовтні 1660 р. Юрій Хмельницький підписав з Річчю Посполитою Слободищенський трактат, за яким Гетьманщина входила до її складу на правах автономії. З таким рішенням категорично не погодились лівобережні полковники, тому протягом 1661—1663 рр. громадянська війна розгорілася з новою силою.

1663 р. Ю. Хмельницький у січні відрікся від булави і прийнявши чернечий постриг.

Перший етап громадянської війни 1658—1663 рр. завершився територіальним розколом України, що породило наступний виток боротьби за владу, полегшувало процес інкорпорації Гетьманщини до складу Російської держави.

Поразку національної революції спричинили:

— відсутність загально визнаної суспільством національно-державницької ідеї; переважання регіонально-кланових інтересів у верхівки;

— перманентна політична боротьба між старшинськими угрупованнями, під час якої вони створювали блоки з іноземними державами, часто нехтуючи інтересами власного народу;

— ігнорування більшістю еліти ідеї створення спадкоємного гетьманства, утвердження республікансько-олігархічної форми правління, що призводило до суперництва за гетьманську булаву і вело до численних зловживань старшини на місцях;

— принципові помилки в проведенні соціально-економічних перетворень, що зумовлювало розкол в українському суспільстві та створення ворогуючих соціумів.

Водночас доба української революції засвідчила зародження, існування та розвиток суттєвих для подальшої політичної історії України особливостей:

— вперше державотворча ідея опанувала соціальними низами, які стали провідною силою у боротьбі за українську державність;

— Запорозька Січ як політичне утворення була зародком Української національної держави, продовженням національно-державницької традиції українського народу, перерваною зникненням з історичної арени Київського та Галицько-Волинського князівств;

— республіканська форма правління, що передбачала участь широких мас у вирішенні життєво важливих питань, забезпечила політичну активність і мобільність Козацької держави;

— в організації політичної системи стихійно окреслився примітивний розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову, хоч концептуально і законодавче упорядкованим він не був;

— козацька держава була форпостом усвідомленої, організованої боротьби за інтереси та права українського народу, захисником його національно-культурних і духовних цінностей;

— якісно новий рівень існування української державотворчої традиції, однією з домінуючих рис якої було самоврядування, що стало могутнім імпульсом для розвитку політичної самосвідомості українського народу;

— козацька держава, поставши у руслі державницької традиції України-Русі, стала її політичною спадкоємницею, розвинула українську державницьку ідею. Якщо на початках своєї боротьби Б. Хмельницький не ставив за мету створення Української національної держави, то згодом він сформулював положення про соборність українських земель;

— народні маси набули досвіду боротьби проти національно-релігійного гноблення, соціальної нерівноправності й економічного визиску;

— було зірвано плани Ватикану про укладення «універсальної унії».

Понад сто років після поразки революції продовжувала існувати автономія українського Лівобережжя, що сприяло кристалізації нової інтелігенції, національної самосвідомості, національно-державницької ідеї.